

A pszichofizikai szféra Descartes-nál

Jelen dolgozat a descartes-i test-lélek problematikát igyekszik egy sajátos szempontból megvizsgálni: azon konkrét folyamatok szempontjából, melyek Descartes-nál a test és a lélek együttműködését jelentik. Descartes-nak e folyamatok tárgyalásánál számos nehézséggel kell szembenéznie. E nehézségek közül a szakirodalom elsősorban a fizikai és nem-fizikai dolgok közötti oksági viszony lehetőségét vagy lehetetlenségét és az ilyen oksági folyamatokhoz szükséges isteni hozzájárulás jellegét, illetve mértékét tárgyalja részletesen és visszatérő módon. Am a valóban fogas kérdések egy része azután adódik, hogy Isten szerepét valamilyen módon tisztáztuk vagy félretettük, és – legalábbis a további gondolatmenet erejéig – megengedtük: test és lélek között lehetséges interakció. Ettől még ugyanis semmit sem tudunk a test és a lélek közös működésének magyarázó elveiről, e működés szabály- vagy törvényszerűségeiről, és az ilyen folyamatok során előálló fizikai-pszichikai állapotokról. Mint látni fogjuk, Descartes nem csak fenomenológiai síkon foglalkozott a test és a lélek kapcsolatával, hanem a pszichofizikai folyamatok magyarázatának síkján is, s nem áll meg jól ismert tézisénel, mely szerint bizonyos fizikai állapotok „a természet rendelése” folytán állandóan egyesítve vannak bizonyos pszichikai állapotokkal. A pszichofizikai folyamatok elemzése során a test és a lélek közös működéseinek szférája *sui generis*nek mutatkozik, és sajátos magyarázatokat mutat föl, amelyek sem nem fizikaiak, sem nem pszichikaiak. Emellett, mint szintén látni fogjuk, a pszichoszomatikus orvoslásról vallott nézeteibe betekintést engedő kései leveleiben Descartes olyan szoros összefüggéseket fedez fel az egyes test és az egyes lélek tulajdonságai, illetve diszpozíciói között, amelyek nem vezethetők le a kettő egymásrahatásának sztenderd descartes-i lehetőségeiből.

A test-lélek problematika fő descartes-i megközelítései

Descartes az emberi test és lélek viszonyát három alapvető megközelítésben tárgyalja. Ezek közül a legjobban ismert a test és a lélek *ontológiai* különbözősége és egyesíthetősége az emberi individuumban. A lélek önálló szubsztancia, az egyes test pedig vagy önálló szubsztancia, vagy egy mindent átfogó testi szubsztanciának egy darabja. Arról, hogy hogyan kapcsolódhat ez a két dolog az emberben egymáshoz, Descartes viszonylag keveset mond. Jellemzően akkor nyilatkozik erről, ha arra felszólítják – például az *Elmélkedések* ellenvetéseire adott válaszokban, vagy egy Regius-leveleiben, ahol megpróbál Regius szájába

adni bizonyos állításokat Regius korábbi kijelentéseinek jóvátételére.¹ Egyébként viszont szisztematikusan elkerüli a test-lélek egység ontológiai problematikáját. *Szabályok az értelem vezetésére* című korai művében azt mondja, hogy szeretné megmagyarázni, mi a test, mi a lélek, és hogyan van a kettő egyesítve, de túl sok lenne, amit ehhez előzetesen ki kellene fejtenie.² Az *Értekezés az emberről* (amely mű ugyan 1664-ben jelent meg, de 1629–33 táján íródott) tervbe veszi, hogy először leírja a testet önmagában, majd a lelket szintén önmagában, végül pedig megmutatja, hogyan lehetnek ezek oly módon egyesítve, hogy hozzánk hasonló embert alkossanak.³ Ez a terv feltehetőleg nem valósult meg – mindenesetre az *Értekezés az emberről*, ahogyan az ránk maradt, nem tárgyalja a lelket és annak a testtel való egyesítettségét. Több mint egy évtizeddel később, 1646-ban, négy évvel halála előtt, Descartes azt a megjegyzést teszi, hogy „még” nem sikerült foglalkoznia a témával. Erzsébet hercegnőnek pedig azt írja három évvel korábban, hogy valóban ez az a kérdés, melyet filozófiája leginkább nyitva hagyott.

A második megközelítés, amelyet episztemológiainak nevezhetünk, arra vonatkozik, hogy honnan *tudunk* a test és a lélek egységéről. Amit Descartes ezzel kapcsolatban állít, sajátos módon önellentmondónak látszik. Egyrésztől úgy tűnik, hogy az *érzéletekből* következtethetünk arra, hogy van testünk. Testünk az anyagi világnak az a sajátos része, melynek változásairól speciálisan közvetlen módon szerzünk tudomást. Lelkünknek egy testtel való egyesítettségéről tehát a tapasztalatból tudunk, és nem valamiféle teoretikus tudás vonatkozik rá. Az érzékelésből származó ismeret viszont zavaros, tehát a test és az elme egyesítettségéről zavaros ismeretünk van. Ugyanakkor máshol azt mondja Descartes, hogy a test és az elme egysége egyike az elsődleges vagy eredeti fogalmaknak⁴ vagy ismereteknek, melyekre egész tudásunk támaszkodik. Anakronisztikusan fogalmazva, mintegy a tudás lehetőségének feltételeihez tartozik. Ebben az esetben tehát nem kellene a tapasztalatból nyerni a test és a lélek egyesítettségének fogalmát, és nem is lenne zavaros, hanem éppen hogy legvilágosabb fogalmaink egyike volna.

Descartes tulajdonképpen mindkét megoldással kívül helyezi a test-lélek egységet azon dolgok körén, amelyekről elmélet alkotható. Ez talán azzal függhet össze, hogy míg a test és a lélek esetében külön-külön van értelme intellektuális perspektíváról és fenomenális perspektíváról beszélni, a pszichofizikai egység esetében nincsen, itt csak fenomenális perspektíva van. Amikor a második elmélkedésben a *fizikai objektumok* – például egy darab viasz – érzékeléséről beszél Descartes, kiderül, hogy az értelem kontribúciója kell ahhoz, hogy az

¹ Például AT VII, 441. skk; AT VII, 388. skk; AT III, 508. Descartes műveire eredetiben az Adam-Tannery kiadás (AT) kötet- és oldalszámaival hivatkozom: *Œuvres de Descartes*. Publiées par Charles Adam et Paul Tannery. Vrin, Paris, 1996.

² *Regulae ad directionem ingenii*. AT X, 411.

³ *Traité de l'homme*. AT XI, 119. sk.

⁴ Lásd [Descartes, René]: *Test és lélek, morál, politika, vallás. Válogatás a kései írásokból*. Szerk. Boros Gábor és Schmal Dániel. Osiris, Budapest, 2000, 109.

érzékelés tárgyait megfelelő módon megragadjuk.⁵ Magából az érzékelésből nem derülne ki, hogy a viasz akkor is ugyanaz a dolog, ha megolvad és minden fizikai tulajdonsága megváltozik. Tehát legalábbis el tudjuk képzelni azt, ahogyan az értelem nélkül érzékelnénk a viaszt és ennek különbségét attól, ahogyan az értelem segítségével ragadjuk meg ugyanazt. *Lelkiállapotokról* szintén létezik sajátos intellektuális tudás, bár ennek tartalma nem különbözik attól, ahogyan az adott lelkiállapotot fenomenálisan megragadjuk. Az intellektuális és a fenomenális perspektíva itt egybeesik, hiszen Descartes-nál a lélek transzparens önmaga számára: az alanynak teljes bizonyossága van arról, hogy lelkiállapotai azok és olyanok, ahogyan neki feltűnnek. Mindezekkel szemben mi jellemzi a *pszichofizikai állapotok* megragadását, az azokra vonatkozó bizonyosságot? Ebben az esetben nehéz egyfajta intellektuális perspektívát elképzelni, hiszen a test és a lélek karteziánus felfogásban nagyon nehezen lenne közös episztemológiai nevezőre hozható. A testi szféráról való tudás olyan fajta tudás, amivel a tudományban is találkozunk: harmadik személyű deskriptív tudás, amely az alanyon kívüli dolgokhoz különféle tulajdonságokat rendel. A lelki szféráról való bizonyosság ezzel szemben első személyű, saját lelkiállapotokra vonatkozó, közvetlen és sajátos bizonyosság. Kérdéses, hogy e kétfajta tudás hogyan lehetne kombinálható – s talán ezért is nincs Descartes-nál intellektuális perspektíva, illetve teoretikus tudás a pszichofizikai állapotok vonatkozásában.

A test-lélek problematika harmadik megközelítése test és lélek közös *működéseivel* kapcsolatos. Egyrészt a lélek definíció szerint passzív állapotairól van szó (a külső tárgyak érzékelése, a test belső állapotainak érzékelése és az érzelmek), másrészt a test akaratlagos mozgásairól, melyek a lélekből indulnak ki. Szemben a test-lélek kérdés ontológiai és episztemológiai vonatkozásaival, e működéseknek Descartes kitartó figyelmet szentel. E tanulmányomban erre az aspektusra, a test és a lélek közös működéseire összpontosítok.

Pszichofizikai működések

A test és a lélek közös funkciói némi kategoriális bizonytalanságot hordoznak Descartes-nál. A „szenvedélyek” egyfelől a lélek állapotai, másfelől viszont testi eredetűek. A dolgoknak pedig, legalábbis az *Alapelvek* szerint, csak két végső fajtája van, a lelki és a testi: „A dolgoknak pedig nem több, mint két legfőbb fajtáját ismerem el: az egyik az intellektuális vagy gondolkodásbeli, azaz az elmére vagyis a gondolkodó szubsztanciára tartozó; a másik az anyagi, azaz a kiterjedt szubsztanciára, vagyis a testre tartozó dolgoké”.⁶ Később azonban azt mondja Descartes, hogy van még egy harmadik típus, ama dolgoké, melyek a test és a lélek egységéből állnak elő (*ab arcta et intima mentis nostrae cum corpore unione proficiscuntur*). Ide sorolja a lélek tág értelemben vett szenvedélyeit, azaz az érzeteket és az érzelmeket. Talán joggal gondolhatnánk viszont, hogy

⁵ AT VII, 30. skk.

⁶ *Principia philosophiae*. AT VIIIA, 23.

egy modusz nem tartozhat két szubsztanciához. Egy szubsztancia minden modusza a szubsztancia fő attribútumához kapcsolódik, tehát az érzet például a gondolkodáshoz mint attribútumhoz. Az érzet nyilvánvalóan nem tűnik kiterjedt dolognak, akkor sem, ha kiterjedt dologból – a test működéséből – származik. Nem világos tehát, hogy az érzet mi módon lehetne a kiterjedés alá is sorolható a gondolkodás mellett.

Az egyik probléma tehát a pszichofizikai működések *besorolása*. Legalább ilyen súlyos probléma azonban e működések *magyarázata*. Az emberi test a fizikai világ része, és mint ilyen, a természet törvényeinek engedelmeskedik. A test működése tehát mechanikai módon magyarázható. Hogy az *elme* állapotainak egymásra következése hogyan magyarázható, illetve magyarázható-e egyáltalán, önmagában véve probléma. Míg Descartes részletesen foglalkozik például a vérkeringéssel vagy a látás folyamatának fizikai részével, kevésbé tárgyalja, hogy az elme állapotai miféle szabályszerűséggel következnek egymásra. Descartes értelmezői tettek erre bizonyos javaslatokat, például hogy logikai vagy racionális kapcsolatok vannak az egyes gondolatok, valamint akarások között,⁷ de ebben a szférában nyilván nem lehet olyan szabályszerűségeket várni, mint a testnél, mivel az akarat mégiscsak szabad, ítéleteinkben pedig tévedhetünk, tehát az elme állapotai legjobb esetben is csak többé-kevésbé előreláthatók vagy kiszámíthatók.

Milyen szabályszerűségek vagy elvek alapján zajlik majd a lélek és a test közös működése? A fizikai törvények a fizikai világra vonatkoznak és nyilván nem terjeszthetők ki a lélekre, és fordítva: akármilyen elvek szerint működnek a lélek, azok nem terjeszthetők ki a testre. A tobozmirigyénél viszont valamiféle átmenet történik a testi és a lelki között. Mi szabályozza ezt az átmenetet, ha az nem lehet sem fizikai, sem pszichikai elv vagy szabályszerűség? Ez lesz az első kérdés, amire a továbbiakban választ próbálok keresni. A második kérdés, hogy miféle testi-lelki *állapotokat* foglalnak magukban ezek a folyamatok: hogyan fordul át a tobozmirigyénél a testi lelkibe és fordítva. A harmadik kérdés test és lélek állandó egymáshatásának *következményeire* vonatkozik: a közös funkciók mellett maradhat-e a test és a lélek működése szempontjából egymástól alapvetően különálló, nem sértik-e a pszichofizikai működések test és lélek autonómiáját?

A test és a lélek közös funkcióinak magyarázó elvei

Ha megfigyeljük Descartes-nál a szenvedélyek leírását, azt találjuk, hogy vannak olyan folyamatok, amelyek minden egyes alany esetében egyformán zajlanak le. A látás például csak annyiban enged meg egyéni variációt, amennyiben a különböző individuumok érzékszervei, a látási viszonyok és a perspektíva különböznek, de azonos körülmények között, tökéletesen hasonló látószereket

⁷ Például Nadler, Steven: Critical Notice of Gordon Baker and Katherine Morris, Descartes' Dualism. *Philosophical Books*, 38 (1997), 157–164, 163.

vekkal vélhetőleg ugyanazt látnánk. Nem így a „szenvedélyek” egy másik fajtája, az érzelmek esetében. Különböző emberekben különböző érzelmek ébrednek, ha például valamely fenyegető objektum közeledik feléjük, vagy egy meghatározott társas szituációba kerülnek. Descartes-nál az érzelem folyamata kezdeti szakaszában megegyezik a külső tárgyak érzékelésével: észrevesszük például, hogy valaki közeledik felénk, és pénzt kér tőlünk. Az észleléshez azonban további folyamatok kapcsolódhatnak: felháborodhatunk például, sajnálhatjuk az illetőt, vagy éppen önmagunkat, hogy megfosztanak a pénzünktől, büszkék lehetünk önmagunkra adakozási készségünk okán. Ez utóbbiak már a saját reakciónkra adott válaszok. A sorozat akár még tovább is folytatódhat: mondjuk elszégyellem magam attól, hogy milyen büszke vagyok adakozásomra, és kétségeim támadnak az adakozás motivációjával kapcsolatban. Lehetséges tehát, hogy a folyamat csak az elsődleges észlelésig tart (mondjuk, észrevesszük, hogy a szűkéséget szenvedő ember a mi segítségünkre számít, de ez semmiféle érzelmet nem vált ki belőlünk), de az is lehetséges, hogy egy vagy több érzelem kapcsolódik az észleléshez. Ezekben az esetben az észlelés előidézi az érzelem legközelebbi fizikai okait, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy maga az érzelem előálljon, olyan hatást gyakorolva a tobozmirigyre, hogy annak „lélek felőli” oldalán kialakul az érzelem. Hogyan idézi elő az észlelés lelkiállapota az érzelmek fizikai okait? S miért idézi elő az egyik individuumnál, míg a másiknál nem?

E pszichofizikai folyamatok, mint említettem, nem lehetnek sem egyszerűen fizikai törvényeknek alávetve, sem pedig a lelki működések logikájának, hiszen az előbbiek kompetenciája a fizikai, az utóbbié a lelki szféra határáig terjed. Sőt: pszichofizikai folyamatokról *elvileg* nem beszélhetünk sem tisztán fizikai, sem tisztán pszichikai terminusokban. Descartes egy Erzsébethez írott leveléből idézek: „Mert ha valamely problémára egy oda nem illő fogalom segítségével akarunk magyarázatot adni, mindenképpen elvétjük a dolgot [...] És annak nyomán, hogy az érzékelés a kiterjedés, az alak és a mozgás fogalmihoz minden másénál jobban hozzászoktatott minket, tévedéseink legfőbb oka abban rejlik, hogy olyan dolgokat is ezen fogalmak segítségével akarunk megmagyarázni, amelyekhez nem tartoznak hozzá [...] mint például amikor [...] annak segítségével akarjuk megérteni, hogyan mozgatja a lélek a testet, hogy hogyan mozgat egy test egy másik testet”. Majd tovább: „S mivel az *Elmélkedések*ben [...] azt próbáltam megvilágítani, hogy melyek azok a fogalmak, amelyek csupán a lélekhez tartoznak, elkülönítvén őket a kizárólag a testhez tartozóktól, most elsőként azt kell megmagyaráznom, hogyan foghatjuk fel azokat a fogalmakat, amelyek a lélek és a test egységéhez tartoznak, kizárva a csak a testhez vagy csak a lélekhez tartozókat”.⁸ Tehát a pszichofizikai szférára *speciális* fogalmak vonatkoznak, s amikor a test és a lélek együttműködik, az ezen együttműködés részét alkotó testi és lelki folyamatokat nem fizikai törvényekkel és pszichikai szabályszerűségekkel magyarázzuk, hanem *sui generis* pszichofizikai fogalmakkal és szabályszerűségekkel. Ugyanakkor, úgy tűnik, e sajátos szabályszerűségek egy

⁸ [Descartes, René]: *Test és lélek, morál, politika, vallás. Válogatás a kései írásokból*. Id. kiad. 108.

bizonyos funkció típus – tudniillik az érzelmek – esetében nem univerzálisak oly módon, mint például a fizika törvényei.

Mit mond tehát Descartes arról, hogy mitől függ az érzelmekben mutatkozó egyéni variáció? Valamely állat közeledik felénk, és ezt a szemek, a látóidegek, valamint az agy közvetítésével érzékeljük. „Azonkívül, ha ez az alak [tudniillik az állat] meglehetősen furcsa és ijesztő, azaz ha sok kapcsolata van olyan dolgokkal, amelyek korábban ártalmasak voltak a testre, akkor ez felkelti a lélekben a félelem és azután a vakmerőség szenvedélyét, vagy pedig az ijedtségét és a rémületét, a test különböző vérmérsékletétől, vagy a lélek erejétől függően, és aszerint, hogy az ellenállás vagy a menekülés jelentett-e védelmet korábban azokkal az ártalmas dolgokkal szemben, amelyekkel a jelenlegi benyomás kapcsolatban van”.⁹ Tehát – talán felismerve az említett problémát – Descartes a testi és a lelki folyamatok közötti átmenet szabályozását egyfajta komplex metaelvnek tulajdonítja, mely hivatkozik ugyan fizikai és lelki tényezőkre, de azok egyike sem dominál benne, és együttvéve sem döntik el az érzelmi folyamatokat.

A test vérmérséklete (máshol: „a szervek diszpozíciója” vagy „az agy struktúrája”) és az, amit Descartes „a lélek erejének” nevez (hogy tudniillik az egyes lélek állapotai, illetve diszpozíciói mennyire teszik lehetségessé a testi folyamatoknak való ellenállást), ezek szerint valamilyen módon összemérhető: a test-lélek komplexumnak van egyfajta erőstruktúrája, amelyet egyrészt a testi szervek, másrészt a lélekállapotok határoznak meg. A metaelv harmadik operatív eleme a test és a lélek sajátosságai mellett az egyén viselkedéstörténete, az egyes test és lélek közös története során kialakult gyakorlat, amely egyfajta *történeti* magyarázóelv. A lélek és a test bizonyos állapotai között minden egyes embernél állandó összeköttetés alakul ki, tehát pl. egy bizonyos gondolat vagy érzet (mint mentális állapot) állandóan maga után vonja egy bizonyos érzélem közvetlen testi okait – így például az ember később egész életében undort fog érezni, ha egy bizonyos szagot észlel, amely valamely negatív élményhez kapcsolódik, vagy mindig megnyugszik, ha Mozartot hallgat. Ezen állandó összeköttetések hiányában nem volna értelme az egyén történetére hivatkozni: a későbbi reakciók lehetnének a múltbeliektől teljesen eltérők.

Előállt tehát egy komplex, három tényezőtől álló elv, mely a fizikai és a pszichikai szféra közötti átmenetet szabályozza az érzelmek esetében. Az egyes tényezők súlya meghatározatlan marad (bár a fizikai és a pszichikai vélhetőleg azonos súllyal szerepel). A metaelv tehát javarészt kidolgozatlan – a *sui generis* magyarázóelv kidolgozására való törekvés azonban egyértelműnek látszik.

Pszichofizikai állapotok

Descartes-nál a tág értelemben vett szenvedélyek esetében egy agyi állapot a lélekben valamely kvalitatív állapotot (szomjúság, szomorúság stb.) eredményez. E folyamat a tobozmirigyen keresztül zajlik, amely mintegy lelki

⁹ Descartes, René: *A lélek szenvedélyei*. Ford. Dékány András. Ictus Kiadó, Szeged, 1994, 54. (Kiemelés tőlem.)

eseményé konvertálja a fizikai impulzust. Ezt az elgondolást Descartes-nak nem sok olvasójával sikerült elfogadtatnia. Hogy a tobozmirigyben bekövetkezők egy ilyesfajta átmenet, olyannyira abszurdnak tűnik, hogy a szakirodalom nemigen törekszik ezen átmenet koncepciójának részletes elemzésére, hanem inkább megelégszik a leginkább problémamentesnek látszó értelmezéssel. Eszerint egy fizikai történésről és egy attól különböző lelki történésről van szó, mely minden alkalommal követi az előbbit. Louis Loeb szerint Descartes egyenesen megelőlegezte a hume-i *constant conjunction* elképzelést.¹⁰ Ez több szempontból sem tűnik helytállónak. Egyrészt oksági relációról van szó, a test hat a lélekre, és Descartes-nál szubsztanciák, nem pedig történések szoktak okokként szerepelni. (A történések egyébként is szubsztanciákban bekövetkezett változások, tehát nem lehetnek önálló ágensek.) Másrészt miféle közvetítő szerepe lehetne így a tobozmirigynek? Gyakorlatilag semmilyen: a tobozmirigy pusztán az a szerv lenne, ahol az utolsó testi változás bekövetkezett. Ha viszont nem egyszerű egymásra következés, akkor milyen viszony van a két állapot között?

A tobozmirigy egyrészt testi szerv, másrészt viszont úgy viselkedik, mint egy *interface*, közvetlenül közlekedvén a lélelkel – ahogyan Descartes mondja, a lélek „székhelye”. Tehát az a változás, amely a tobozmirigyben bekövetkezik, mintha egyszerre lenne testi és lelki történés. Ezt a benyomást erősíti, hogy – mint Descartes *A lélek szenvedélyeiben* mondja –, „a Cselekvés és az Elszenvetés [...] ugyanaz a dolog, amelynek e két neve van a két különböző szubjektum miatt, amelyekre vonatkozatható”.¹¹ Erre a bizonyos cselekvés–szenvetés állapotra Descartes váltakozva alkalmaz a test és a lélek aktivitását, illetve passzivitását sugalló kifejezéseket és leírásokat (annak ellenére, hogy definíció szerint a testnek a lélekre való hatásáról van szó). Hogy például a lélek „közvetlen módon kontemplálja” a testet, inkább a lélek cselekvésének, mintsem egy, a lélek által elszenvedett állapotnak tűnik. Ez a meghatározatlanság utat nyit azon értelmezés felé, hogy egyetlen állapotról van szó, amely lelki aspektusában kvalitatív tulajdonságokkal bír, azaz valamilyen „érzés”, ugyanakkor fizikai terminusokban is leírható. Ezt erősíti Descartes azon megfogalmazása, hogy az agyban bekövetkezett mozgások tárgyakat „reprezentálnak” a lélek számára.¹² Tehát nem arról van szó, hogy a testi mozgás *okozata* a lélek intencionális aktusa. Nincsen külön intencionális aktus, amely a testi mozgás után következne, hanem maga a testi mozgás reprezentál valamit a lélelkel.

Ez az interpretáció Descartes életművét szemlélve szintén megerősítést nyerhet. Descartes korábbi műveire visszatekintve azt látjuk, hogy a szerző a kognitív funkciókat eredetileg jórészt testieknek tekintette, az „ideák” az agyba bevéődött minták voltak számára, és a lélek állapotainak a helyét nehezen találta meg ebben a sémában.¹³ A lélek nélküli állatok ugyanis rendelkeznek az ember kognitív

¹⁰ Loeb, Louis: *From Descartes to Hume: Continental Metaphysics and the Development of Modern Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1981, 137.

¹¹ Descartes: i. m. 30.

¹² Descartes: *Les Passions de l'Âme*. AT XI, 369.

¹³ Elsősorban a *Szabályok az értelem vezetésére és az Értekezés az emberről* című művekre gondolok.

funkcióinak nagy részével, tehát nem kell ezekhez külön, pusztán szellemi aktus. Úgy tűnik, hogy eredetileg testi állapotok koncepcióját tágította úgy ki Descartes, hogy valamilyen mentális mozzanat is beleférjen, nem pedig egymástól függetlenül azonosítható lelki és fizikai állapotokat feleltetett meg egymásnak.

Pszichoszomatikus orvoslás

Az eddigiekben a test és a lélek kölcsönhatásaival foglalkoztunk, és nem vizsgáltuk, hogy az egyes test és az egyes lélek hogyan hat egymásra *hosszú távon*. Ez utóbbival kapcsolatban először is meg kell említeni, hogy Descartes többször is úgy nyilatkozik, hogy a lélek az, ami individuálja a testet. Ez meglepő lehet annak fényében, hogy az emberi test Descartes számára egyfajta gép, melynek – vélhetnénk – megvan a maga egysége, s nem szorul arra, hogy valami más individuálja. A gép fogalmába azonban nem feltétlenül kell beleértetni, hogy önmagában is fenn tudna állni. Az, hogy az emberi test „automata”, elsősorban azt jelenti, hogy mozgása princípiumát önmagában hordozza, s nem a lélek az, ami mozgatja, valamint hogy vannak ciklikus mozgásai, például a vérkeringés, az emésztés, amelyekhez nem kell semmiféle akarat hozzájárulás. Ez összefér azzal, hogy a lélek individuálja a testet, mint ahogyan azzal is, hogy egészségről, illetve betegségről csak az egész komplexum esetében beszélhetünk (a test-gép működése ugyanis mindig megfelel a természet törvényeinek, akár patológikus, akár nem).¹⁴

Mint Descartes levelezéséből kiderül, a test sajátos, ciklikus, nem akaratlagos mozgásaiba is bele tudnak avatkozni a lélek állapotai, mégpedig nem csak eseti módon, hanem időnként permanensen is megváltoztatva e folyamatok lezajlását. A hosszantartó láznak és az emésztési problémáknak például lehetnek lelki okaik. S fordítva: bár Descartes a mentális betegségeket mint olyanokat nem nagyon tárgyalja, a patológikus érzelmek vagy „érzelmi zavarok” lehetnek testi problémákkal magyarázhatók.

A betegségeken kívül a test és a lélek egyéb hosszantartó állapotai vagy jellemzői is magyarázhatók időnként egymásból vagy a másik szubsztancia patológikus tulajdonságából. Az irigy embernek például lassabban folyik a vér az ereiben, és ettől permanens módon sápadt az arca. Ha valakinek rossz a lépe, akkor vidám és morózus állapotok váltják nála egymást. Ez azért van, mert a lép kétféle vért küld a szívbe: az egyik fajta nagyon sűrű, ez okozza a szomorúságot, a másik nagyon híg, ez okozza a vidámságot.¹⁵ Gyakran nem lehet megállapítani, hogy melyik volt előbb, a testi vagy a lelki történés, például a lassú vérkeringés vagy az irigység. A testi és a lelki folyamatok felerősítik egymást, a test és a lélek közös ciklusokat hoz létre. Amikor például gyűlölünk valamit, az életszellemelek oly módon jutnak a lépbe és a májba, hogy egyenetlenné teszik a szív hőjét és az életszellemelek áramlását az agyba, ami erősíti viszont a lélekben

¹⁴ Lásd *Meditationes de Prima Philosophia*. AT VII, 84. skk.

¹⁵ *Les Passions de l'Âme*. AT XI, 421.

a gyűlöletet, és így tovább. A kiindulópont lehet mentális, például a gyűlölt dolog gondolata, vagy testi állapot, például rossz lép. A fizikai részfolyamatok itt csak a pszichofizikai folyamatokon belül magyarázhatók, nem önálló fizikai ciklusok részei (mint amilyen a vérkeringés vagy a légzés). Sérül tehát a test működésének autonómiája. Ez fordítva is így van, tudniillik az akarat szabadságát is testi folyamatok limitálják. Azt mondja például Descartes, hogy „gyakran a test gyengesége gátol meg abban, hogy az akarat szabad legyen”, sőt: „semmi sem lehet rosszabb a léleknek, mint ha olyan testhez kapcsolódik, amely teljesen megfosztja a szabadságától”.¹⁶

A test nem csupán megfoszthatja a lelket szabadságától, de *el is indíthat* akaratilag. Descartes így ír Erzsébethez, aki beszámolt neki betegségé alatt mutatkozó versírási hajlamáról: „Én úgy hiszem, e versírási kedv az lélektelenség erőszakként fakad, amely azoknak a képzeletét, akiknek elméje nem elég érett, teljesen összezavarhatja, ám azokét, akiknek elméje elég szilárd, csak még inkább fölhevíti, *s a költészetre hangolja*”.¹⁷ S fordítva: lelki működések a test saját ciklikus folyamataiba is beavatkozhatnak, mégpedig anélkül, hogy akaratlagos testi mozgások indulnának ki a lélekből, vagy valamely lelki működés asszociatív kapcsolatok révén kiváltaná egy érzelm közvetlen fizikai okait – s ezek a lélek testre való hatásának a lehetőségei Descartes-nál. Korai jegyzetfüzetének *Experimenta* című részében például azt írja, hogy olyan periódusokban, amikor nagyon koncentrálni valamely komoly feladatra, sokat eszik és mélyen alszik.¹⁸ Az alvás és az evés merőben testi funkciók, amelyeket a lélek állapota mintha mégis látszólag kölcsönhatásmentesen is befolyásolni tudna.

Ezzel választ adhatunk az esetleges ellenvetésre, hogy, mivel a test és a lélek Descartes szerint nyilvánvalóan kölcsönhatásban áll egymással, mindebben nincs semmi különös. A test és a lélek közötti interakciók repertoárja azonban igen szűkös. A lélek észleléseket kap a testtől, maga pedig akaratlagosan szabályozza a testi mozgások némelyikét, illetve a lélek bizonyos állapotai állandóan kiváltanak bizonyos fizikai folyamatokat, melyek érzelmek közvetlen okai lesznek. Amikor viszont valaki az lélektelenség gyors mozgásának hatására verset ír, a test *par excellence* lelki funkciót bitorol.

Van továbbá egy mennyiségi vagy fokozati kérdés. Mindaddig, amíg a test és a lélek autonóm működése a szabály, a másik általi beavatkozás pedig a kivétel, a testi történések magyarázatában alapvetően támaszkodhatunk a fizikai törvényekre, a lelki jelenségeknél a pszichikai elvekre, és egyértelműen meg tudjuk állapítani, hogy ezek mikor nem alkalmazhatók, tudniillik a pszichofizikai kölcsönhatások esetében. Ha azonban egy látszólag tisztán akaratilag történő fizikai okokra vezethető vissza bármiféle nyilvánvaló kauzális kapcsolat nélkül, a test működésének teljes mértékben magyarázható volta, valamint a lélek működésének transzparenciája kétségessé válik.

¹⁶ [Descartes, René]: *Test és lélek, morál, politika, vallás*, 154.

¹⁷ [Descartes, René]: *Test és lélek, morál, politika, vallás*, 278. (Kiemelés tőlem.)

¹⁸ *Experimenta* AT X, 215.

Konklúzió

Mindezek alapján úgy vélem, Descartes a test és a lélek működését tekintve sokkal kevésbé dualista, mint azt ontológiai megközelítése alapján vélhetnénk. Nem állítom, hogy „végső soron” nem volt dualista (nem is tartok jogosnak egy ilyen kérdést, mivel Descartes-nak a témára vonatkozó kijelentései véleményem szerint nem kerekíthetők egységes elméletté). Azt sem akarom sugallni, hogy meggondolta volna magát az idők folyamán – bár nyilvánvaló jelei vannak az ontológiai problematikától való eltávolodásának a harmadik fajta, operaciona- lista megközelítés javára. Konklúzióm csupán annyi, hogy ez utóbbi megközelí- tésben más, tartalmasabb és talán plauzibilisabb koncepciót kapunk Descartes részéről, melyben kísérletet tesz arra, hogy a mentálist és a fizikait közös nevezőre hozza és egyfajta redukálhatatlan pszichofizikai szférát mutasson fel.